

Світлана АЛЕКСАНДРОВА
ЗАПАХОВІ ВІДЧУТТЯ — ХУДОЖНЯ ДЕТАЛЬ В ОПОВІДАННЯХ
ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

Є у Григора Тютюнника два оповідання — «Холодна м'ята» та «Деревій», назви яких пов'язані із запаховими відчуттями.

Майстер лаконічної оповіді, письменник залучає до найнеобхідніших художніх деталей слова, що викликають у читача цілу гаму образів — зорових, слухових, дотикових, смакових, а також нюхових. Запах, як засвідчує сам автор, часто народжував у нього цілу низку образів. Пахощі для нього «як хороша поезія».

Обравши згадані назви оповідань, автор тим самим визначив їх місце у художньому тексті. Смісл заголовків розкривається у контексті творів. Пройшовши через авторську оповідь, ці лексеми увібрали в себе нові художні-значення, стали надзвичайно виразними й місткими.

Сутність своїх героїв письменник показує через образи природи, не вдаючись до прямолінійного паралелізму чи порівняння.

Заради чого живуть у «Холодній м'яті» такі деталі, як запах землі та запах м'яти? Дух землі розбудив у персонажа оповідання думки про вічне й миттєве: «Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами — пахла весняною жагою родити і вимерлими травами, трухлим сухостоєм і молодим пагіллям — пахла вічністю і скороминучою порою...» (1, 54)¹. Від цього з дитинства знаного запаху ниточка асоціацій тягнеться далі до спогадів про юність, і раптом несміливо, тихо-тихо звучить: «М'ята... — прошепотіла Леся. — Зійшла холодна м'ята». Запах землі, м'яти загострив відчуття світу. М'ята — не лише предметний зоровий образ, а й щось невловне, не відчутне на дотик — запах. Оцінка його переростає ряд предметних асоціацій: «...земля пахне торішніми травами і молодою м'ятою, вічністю і миттю». Зоровий, «матеріальний» образ м'яти входить у світ українського побуту, звичаїв, пор.: «Вона (м'ята) справді була холодною і пахла пляшкою молока в торбині на пасьбі, клечаними святками в бабиній хаті, струшеній різучою осокою...» (1, 55). Ось так звичайна, навіть непомітна, «в один листочок» рослина, що з дитинства знайома нам і навряд чи милувала чиєсь око, своїм запахом викликає безліч індивідуальних асоціацій. Для Тютюнника це й торішня трава, і пляшка молока, і клечані святки, і вічність та мить. Цими, на перший погляд, не зв'язаними поняттями створюється філософське узагальнення запаху, чарівна недомовленість, підтекстова складність відчуттів персонажа. Автор не ставить крапки, а залишає місце для роздумів. У кожного густий холодний запах м'яти народжує власні образи.

Своєрідність уживання найменувань на позначення пахощів розширює обрії світовідчуття, світобачення, світорозуміння. Символічного змісту набуває у творах Г. Тютюнника слово-поняття «деревій».

Через повтор цієї лексеми передається сприймання Данилом Коряком того, що його оточує: «До деревію у Данила пристрасть мало кому зрозуміла, і те, що він понад усе любить деревіїв дух, пояснюють одним: змалечку Коряк чинбарував з батьком, то й звук, щоб у хаті міцним, колючим, як нашатир, дубовим настоєм пахло. Сам же Данило каже: «Мені воно що мочений дуб, що деревій — як ладан, тільки краще, бо аж здоровля прибуває...» (1, 98). Із контексту виявляється, що деревіїв дух — дух життя, це настрої бадьорості, життєлюбності, легкості.

Отже, назви «м'ята» й «деревій» у згаданих оповіданнях виконують функцію словесно-художнього зображення дійсності, що полягає в особливому стильовому навантаженні цих слів, у їх конкретно-чуттєвій образності. Через них вимальовується естетична картина індивідуального стилю.

Залежно від світобачення письменника, від того, про що він пише і яку форму

¹ Тут і далі цитуємо за виданням: Тютюнник Г. Твори. Книга 1, 2. — К : Молодь, 1984—1985, указуючи том та сторінку.

оповіді обирає, змінюється й арсенал мовно-виражальних засобів. Про це у монографії В. В. Дятчук та Л. О. Пустовіт «Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови» сказано: «...один надає перевагу дієслівним формам, другий частіше використовує прикметникові чи числівникові означення, третій те саме поняття розкриває, вживаючи іменникові форми» (К.: Наукова думка, 1983. — С. 3). Григорій Тютюнник у своїй мовотворчості схилявся до останнього.

Джерела запаху названо такими словами: нагідки, галета, квіти, костюм, сорочка, діжурка, повітря, земля, сіно, курінь, тополенья, брость, ниви, туман, вода, молоко, надвечір'я, гвоздики, водієвий кожух, дошки, дими з бовдурів, м'ята, гній, абрикоси, борошно, сонце. Те, що оточує людину, має свій запах, і кожним із нас сприймається по-своєму.

Чим можуть пахнути реалії? М'ята — пляшкою молока, клечаними святками. Костюм — вихідними днями. Водієвий кожух — бензином. Діжурка — паровозом. Випрасувані сорочки — простим чорним милом. Вода — глеєм, а повітря — димком та кашею. Так чи інакше запах прив'язаний до певної життєвої ситуації.

У Григора Тютюнника можна виділити два типи номінації запахів. Перший визначаємо за наявністю асоціації з конкретним, реальним запахом. Найчастіше у письменника це окреслено іменниками та іменниково-прикметниковими сполуками, що виконують якісно-оцінну функцію. При цьому вони є стилістично нейтральними: «Надворі пахне молодим осокорячим листям, а з грядок тягне теплим гнійком, торішніми бур'янами і мокрим попелом» (1, 14); «Дихали трухлявиною старі пні» (1, 30); «Повітря пахне торф'яним духом і весняним випаром сирих вільхових дров» (1, 32); «Вода запахла падалишнім листям і моченими коноплями» (1, 49); «Над річкою густо запахло гарячою олією» (1, 89).

Часто запах — деталь, за якою постає характер, лаконічний обрис реалії: «Від нього [директора] пахло підсмаженими на сонці портупелями і «Казбеком» (2, 126); «У ній [хатині] пахло молоком, житнім хлібом і натопленою лежанкою» (2, 165); «У кімнаті в аптекаря дуже пахло ліками» (2, 88); «Але скрізь — машини, тягачі; пахне холодним залізом і соляркою, теплим димком з димарів і свіжими печищами, видно, село недавно горіло» (2, 18).

Реалізуючи здатність слова живописати, письменник створює конкретно-чуттєві образи, що являють собою поєднання дотику та запаху: «Натраплю на загороду. Од загороди пашить теплом, молоком пахне...» (1, 235); зорового образу та запаху: «На сухому пагорбі по той бік річища маячило село, майже зо всіх боків обступлене тихим, оранжевим, як і небо, паводком. Там бубоніло радіо, співали півні, низько слався дим, розбавляючи лугове повітря гірким тліном торішньої огудини» (1, 52).

Поєднання слів, що мають у своїй семантичній структурі сему «здатний розповсюджувати запах», та оказіональних одоративних номінацій із назвами предметного світу виступає композиційним прийомом, створюючи всеохопний складний образ дійсності. Ось, напр., опис похорону: «В хаті пахло живицею, що сям і там виступала з нових недосушених дощок..., новим коленкором, гарячим воском із свічки і морозом од забужавілих вікон, а з хатини, де варився обід, — капустою, узваром, домашньою локшиною, свіжим хлібом та самогонкою» (1, 106).

Привертає увагу другий тип номінації запахів — коли одоративними властивостями наділяється об'єкт, який насправді не асоціюється з нюховими відчуттями: «І сонцем пахнуть» (про абрикоси) (1, 47). Здебільшого йдеться про метафоризацію: «А тополенья мале на верху Куреневому солодкі пахощі у степ за вітром посилає: то пахне його брость тополіними парфумами» (1, 302); «Тіні од квітів над Іваном Івановичем падають аж за оградку, й чорнобривці і гайстри тільки красуються, а нагідки гіркувато, сумно пахнуть» (2, 152). У деяких випадках одоративне джерело в поєднанні з присудком «пахнути» замінює опис реалії: «Надвечір'я пахло осінню, підгорілим листям жовтої акації, холонучою землею» (1, 211); «...пахло бензином, розпареною багаттям землею і

гострим вечоровим приморозком» (2, 12).

У прозі Григора Тютюнника спостерігаємо доповнення настрою персонажів запаховими образами (найчастіше приємного оцінного змісту), що, у свою чергу, може поєднуватись із психологізованими прислівниками почуттєвої сфери: «Квіти дихали м'яко і ладанно, а дядьків костюм новий пах Климкові вихідними днями» (2, 82); «Брезентовий верх кабіни хлопав на вітрі, а в кузові, коли сів на дно, пахло теплим борошном. Я ніколи не чув, щоб борошно пахло холодно, завжди від нього дише теплом...» (2, 170).

Розгорнуті одоративні образи, пов'язані з духовним життям, роздумами, спогадами персонажів (часто про дитинство, щасливу мить життя) komponуються на основі синестетичних відчуттів, пор.: «Василько... натрапив на кубельце від коров'ячої патиці. Воно було давнє і зашкарубло, мов череп'яне. Василькові запахло теплим вранішнім молоком» (1, 45); «Федорові Несторовичу пригадалося, як у дитинстві шльопав босими ногами по розбитій чередою степовій дорозі, крута пилюга гарячими струмочками цідилася крізь пальці, а вітерець виносив з-поміж кіп теплий дух спілого жита» (1, 27).

Дієслівні синоніми та означення—прислівники підкреслюють інтенсивність запахів.

Іван Франко зазначав: «Наша мова найбагатша на означення вражень зору, менше багата, але все-таки досить багата на означення вражень слуху і дотику, а найбідніша на означення вражень смаку і запаху». Хоча й мало лексем на означення запаху, але Григор Тютюнник значно розширює здатність мови позначати запахи й створювати конкретно-чуттєві образи через незвичайні мовні комбінації, уникаючи водночас красивостей, прагнучи до простоти і влучності фрази.

Запаховий образ — деталь мовної картини світу Тютюнника. Письменник чутливий до найтонших відтінків запаху. Просто-таки подиву гідне його вміння відчутти і дати відчутти нам неповторні і дуже конкретні «букети» запахів. При цьому реальна достовірність набуває естетичної якості. Як правило, процес відчуття чи «випромінювання» запаху позначено лексемами «пахнути», «дихати», «пашити», «потягти», що пов'язується з назвами запахів, які вказують на приємні відчуття. У цілому вони виступають засобами естетичного осмислення природи, побуту, соціального життя.

Типовою для стилю Г. Тютюнника є синтаксична форма передачі запаху — дієслівна конструкція з дієсловом у безособовій формі та словом на позначення джерела запаху в орудному відмінку: «А ниви пахли хлібами, динями, кавунами» (1, 296); «У вагоні пахло старою сосною стружкою» (2, 118). Синтаксичні конструкції, що передають нюхові відчуття, відзначаються простотою структури. Прості вони й за змістовими асоціаціями. І в тому особливий ліризм образу автора. Тонке внутрішнє відчуття запахів, знання природних умов їх поширення, пошуки адекватних форм передачі запахових вражень допомагають творити індивідуальний стиль.

У післямові до названого видання Анатолій Шевченко писав: «Можна сп'яніти від пахощів у цій книжці. Пахнуть дерева, земля, молоко, трава, риба, стерня, сажа, нове сидіння машини... І це не просто прохідні описи запахів, так би мовити, для загальної картини. Аж ніяк! Це — настрої, мрія, спогад, характеристика, одне слово, засіб художнього відображення дійсності» (2, 321).

Через запахи входимо у мовний світ письменника, сприймаємо навколишнє не розумом і уявою, а й усіма органами чуття.